

11

Międzynarodowe przepływy siły roboczej. Przykład Unii Europejskiej

*Grzegorz Górniewicz**

W związku z procesem integracji europejskiej oraz szerszym zjawiskiem globalizacji międzynarodowe przepływy siły roboczej są współcześnie zjawiskiem o coraz większym znaczeniu. Głównym celem opracowania było ukazanie przyczyn, konsekwencji i skali zjawiska, którą zaprezentowano na przykładzie krajów Unii Europejskiej. Ponadto w opracowaniu przedstawiono zarys teoretyczny dotyczący międzynarodowych przepływów zasobów pracy, a w szczególności klasyczną makroekonomiczną teorię migracji.

11.1. Pojęcie i rodzaje migracji

Międzynarodowe przepływy siły roboczej stanowią istotną część międzynarodowych przepływów czynników produkcji, będących obecnie ważnym elementem szerszej dziedziny nauki określanej jako międzynarodowe stosunki gospodarcze. W zakres międzynarodowych przepływów czynników produkcji wpisuje się na ogół, oprócz międzynarodowych przepływów siły roboczej, międzynarodowe przepływy kapitału i wiedzy [Górniewicz, 2007, s. 11-13]. Teoretycznie można też wyróżnić międzynarodowy przepływ czynnika ziemi.

W literaturze przedmiotu zjawisko międzynarodowych przepływów siły roboczej (niekiedy używa się określenia międzynarodowe przepływy zasobów pracy) definiowane jest na ogół jako zmiana miejsca pobytu i zamieszkania na okres nie krótszy niż jeden rok, przy czym zmiana ta nie może dotyczyć obszaru tego samego kraju. Definiowany termin jest synonimem określenia „migracja”. Międzynarodowe przepływy siły roboczej można podzielić

* Dr, Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu

z punktu widzenia danego kraju na emigrację i imigrację. Emigracja oznacza opuszczenie przez siłę roboczą dotychczasowego miejsca zamieszkania, a imigracja – napływ ludności z zagranicy do danego kraju.

Ponadto formami migracji mogą być: reemigracja (powrót do ojczyzny osób z emigracji), repatriacja (powrót do ojczyzny osób przebywających na terenie, który w wyniku zmiany granic państwowych przestał wchodzić w skład państwa) i uchodźstwo (przymusowa emigracja związana z wojnami, konfliktami zbrojnymi, rewolucjami) [Antraszczonok, 2002, s. 87].

Literatura wyróżnia na ogół migrację tradycyjną i współczesną [Bożyk, 2008, s. 98-99]. Pierwsza z nich obejmowała okres do II wojny światowej. Migracja tradycyjna dotyczyła na ogół osób niewykształconych, nie znających języków obcych i nieposiadających jakichkolwiek kwalifikacji zawodowych. W pewnych okresach była to emigracja o charakterze masowym, wynikająca z kryzysów gospodarczych, wojen czy prześladowań. Do jej przykładów można zaliczyć czas pierwszej rewolucji przemysłowej, która pozbawiła pracy znaczną część rzemieślników i chłopów oraz okres wielkiego kryzysu.

Współczesna migracja rozpoczęła się po II wojnie światowej. W kolejnych latach coraz bardziej różni się ona od emigracji tradycyjnej. Różnice te polegają zwłaszcza na tym, że obejmuje ona zdecydowanie częściej niż dotychczas wysoko wykwalifikowanych specjalistów. Współczesne przepływy siły roboczej cechują się też większym zróżnicowaniem kierunków migracji. Obejmuje ona oprócz krajów zamorskich również migrację wewnątrz europejską ludności z basenu Morza Śródziemnego do krajów Europy Zachodniej. Innym kierunkiem współczesnych międzynarodowych przepływów siły roboczej jest migracja z krajów rozwijających się do krajów silnie uprzemysłowionych. Dotyczy ona zwłaszcza ludności azjatyckiej, a także środkowo- i południowoamerykańskiej do USA, Kanady i Australii. Do Wielkiej Brytanii przyjeżdżają imigranci z byłych kolonii. Kolejnym kierunkiem współczesnej migracji są bogate kraje naftowe. Ostatnią emigrującą w znaczącym stopniu grupą osób są ludzie z Europy Środkowo-Wschodniej. Kierują się oni zwłaszcza Europy Zachodniej, Ameryki Północnej, Australii i Nowej Zelandii.

Współczesna migracja występuje w czterech podstawowych rodzajach. Zalicza się do nich:

- 1) mały ruch przygraniczny (regularne – codzienne lub cotygodniowe – udawanie się do pracy za granicę przez okres co najmniej jednego roku),
- 2) sezonowa migracja pracownicza (o ile powtarza się co roku),
- 3) wyjazd do pracy za granicę na określony czas, wyjazdy na stałe [Orłowska, 2006, s. 130].

11.2. Migracje siły roboczej w ujęciu historycznym

Międzynarodowe przepływy siły roboczej posiadają długą historię. Według badań paleontologów rodzina człowiekowatych stanowiła wyodrębnioną grupę ewolucyjną już od 8 do 5 mln lat temu. Stanowiły ją afrykańskie australopiteki. Gatunek *homo erectus* jako pierwszy opuścił Afrykę i emigrował do Europy oraz Azji (ok. 1,5 mln lat temu) [Szpak, 2007, s. 54].

Pierwsze migracje ludności miały miejsce w starożytności. W połowie VIII wieku p.n.e. rozpoczął się proces planowej migracji z miast greckich na terytoria poza granicami tego kraju (tzw. wielka kolonizacja) [Bravo, Wipszycka, 1988, s. 123]. Decydowały o niej głównie przyczyny natury społeczno-gospodarczej. W wyniku rozpadu wspólnoty rodowej nie wystarczało ziemi dla wszystkich jej członków. Przy wzrastającej liczbie ludności oraz niskiej wydajności w rolnictwie zaczęło brakować żywności, miasta odczuwały prze-ludnienie, a rzemiosło poszukiwało źródeł pozyskiwania surowców. Pierwszym kierunkiem ekspansji była Sycylia i południowa Italia, a następnym wybrzeża Morza Czarnego oraz Krymu [Szpak, 2007, s. 68].

W początkowym okresie średniowiecza (przed epidemią „czarnej śmierci”) w Europie nastąpił znaczący wzrost liczby ludności. Około 1300 roku zostały wyczerpane zapasy ziemi uprawnej na zachodzie kontynentu. W tej sytuacji rozpoczęły się ruchy migracyjne ludności w kierunku wschodnim, określane jako kolonizacja na prawie niemieckim. Decydujący wpływ na migracje w następnych wiekach miały wielkie odkrycia geograficzne, wynikające głównie z przyczyn ekonomicznych. Podstawową z nich było poszukiwanie drogi morskiej do Indii w celu pozyskiwania zwłaszcza złota i srebra. Po okresie wielkich odkryć rozpoczął się dynamiczny kolonializm europejski. Wiązał się on z podbojem terytoriów zamorskich i zasiedlaniem ich przez Europejczyków. Dzięki temu uformowały się stałe struktury osadnictwa. Dodatkowo wzmacniał je import siły roboczej w postaci niewolników.

Procesy migracyjne przybrały bardzo dużą skalę w XIX wieku. W latach 1815-1914 około 60 mln osób opuściło Europę, z tego prawie 35 mln wyemigrowało do Stanów Zjednoczonych, a mln do Kanady. 12-15 mln osób wyemigrowało do Ameryki Łacińskiej (głównie do Argentyny i Brazylii). Pozostali osiedlili się w Australii, Nowej Zelandii i Afryce Południowej. Najwięcej emigrantów pochodziło z Wysp Brytyjskich (ok. 18 mln osób), Niemiec, krajów skandynawskich, Austro-Węgier i imperium rosyjskiego. W XIX wieku wystąpiły również migracje wewnątrz europejskie. Polacy i inni Słowianie, a także Żydzi przesiedlali się na zachód (zwłaszcza do Francji i Niemiec). Włosi, Szwajcarzy, Hiszpanie i Belgowie przenosili się do Francji, a do Anglii napływali imigranci z całej Europy. W Rosji nastąpiła wielka migracja

wewnętrzna. Car przesiedlił ok. 1,5 mln rodzin chłopskich na Syberię. Ponadto przeniesiono tam zesłańców politycznych i kryminalistów. Z wyjątkiem tych ostatnich migracje posiadały na ogół charakter dobrowolny. Powodem ich była głównie sytuacja ekonomiczna w macierzystym kraju i wiara w możliwość lepszego życia za granicą [Cameron, Neal, 2004, s. 202].

W latach 1920-1940 odnotowano spadek rozmiarów emigracji do Stanów Zjednoczonych. Wynikał on z wprowadzonych ograniczeń administracyjnych i rosnącego w latach 30. bezrobocia. W tym czasie znaczna część emigrantów z Europy kierowała się do Argentyny, Australii, Brazylii i Kanady. Wymienione kraje w latach 1921-1940 przyjęły prawie 5 mln imigrantów [Kaliński, 2008, s. 204].

W okresie po II wojnie światowej liczbę imigrantów zwiększyli uchodźcy z krajów zniszczonych podczas jej trwania i uciekających przed nowymi prześladowaniami politycznymi. Wzrosła ona z około 100 tys. rocznie w latach 40. do ponad 0,5 mln w latach 80. W minionych dekadach zmienił się także charakter emigracji do USA. Poprzednio emigrantami byli w większości Europejczycy, a później wzrosła liczba osób przyjeżdżających z Azji i Ameryki Południowej. W XX wieku zmienił się także charakter europejskich migracji. Europa Zachodnia stała się schronieniem dla uchodźców politycznych ze Środkowo-Wschodniej Europy, Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu. Fala uchodźców trafiła przede wszystkim do Niemiec Zachodnich. Początkowo wydawało się, że będzie to stanowić spore obciążenie, ale w warunkach powojennej odbudowy i związanego z nią dużego popytu na siłę roboczą ciężar ten okazał się niemal błogosławieństwem. Inną falę migracyjną stanowili Żydzi, osiedlający się w Palestynie [Cameron, Neal, 2004, s. 349].

11.3. Teoretyczne przesłanki migracji

Teorie dotyczące międzynarodowych przepływów siły roboczej można podzielić na: ekonomiczne, geograficzne i socjologiczne [Janicki, 2007, s. 287]. Ze względu na charakter niniejszej pracy w tej publikacji zaprezentowane zostaną jedynie te pierwsze. Ścisłej rzecz ujmując uwaga zostanie skoncentrowana na klasycznej makroekonomicznej teorii migracji.

Teorie ekonomiczne zakładają, że na podjęcie decyzji o migracji największy wpływ mają zmienne ekonomiczne. Człowiek uważany jest za *homo oeconomicus*. Podejmuje on decyzje o przemieszczaniu do miejsc, w których jego potrzeby materialne zostaną zaspokojone w oczekiwany przez niego sposób. Decyzje te są zatem wypadkową indywidualnej kalkulacji potencjalnych zysków i kosztów ewentualnych migracji.

Tabela 11.1. Klasyfikacja teorii migracji

Teorie ekonomiczne	Teorie geograficzne	Teorie socjologiczne
Klasyczna makroekonomiczna teoria migracji	Teoria przeszkód pośrednich	Teoria sieci migracyjnych
Neoklasyczna teoria migracji	Teoria przejścia migracyjnego	Teoria instytucjonalna
Nowa ekonomiczna teoria migracji		Teoria skumulowanej przyczynowości
Teoria dualnego rynku pracy		Teoria sposobności pośrednich
Teoria systemu światowego		Teoria przeszkód pośrednich

Źródło: Opracowanie własne.

Klasyczna teoria makroekonomiczna (*neoclassical economic theory*) opiera się na założeniu swobody przepływu czynników produkcji, w tym również czynnika pracy. Przepływ ten wiąże się z relatywną ich rzadkością i obfitością w poszczególnych krajach, co stanowi rozwinięcie modelu Heckschera-Ohlina, nazywanego teorią obfitości zasobów [Heckscher, 1949]. Stopień wyposażenia kraju w zasoby produkcyjne decyduje o ich relatywnych cenach (w przypadku migracji są nimi różnice w dochodach).

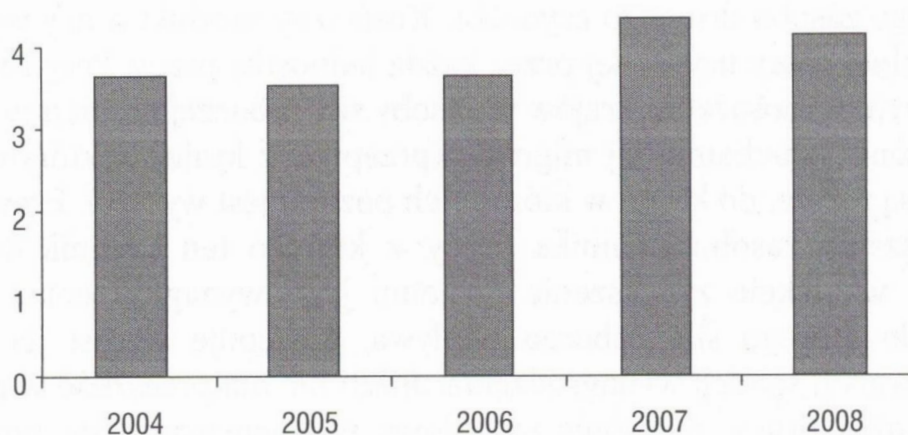
Przyjmuje się działanie prawa malejących przychodów, co oznacza, że krańcowe produkty pracy maleją w miarę zwiększania się ich nakładu w relacji do stałego zasobu drugiego czynnika. Krańcowy produkt pracy wyznacza poziom realnej płacy uzyskanej przez każdą jednostkę pracy. Przy różnicach w relatywnym wyposażeniu krajów w zasoby siły roboczej odmienny poziom wynagrodzenia uruchamia jej migrację (przepływ z kraju, w którym wynagrodzenia są niższe, do kraju, w którym ich poziom jest wyższy). Prowadzi to do zmniejszenia zasobu czynnika pracy, z którego ten czynnik odpływa, powodując w efekcie zwiększenie poziomu jego wynagrodzenia. Z kolei w kraju, do którego siła robocza napływa, następuje wzrost jej zasobu i w konsekwencji spadek wynagrodzenia. Jeżeli nie ma przeszkód w przepływach czynnika pracy, następuje stopniowe wyrównywanie się poziomów wynagrodzeń w obu krajach. Przy pełnej swobodzie na rynkach pracy może dojść do ustalenia się jednolitej stawki płac w każdym z krajów, a więc zadziała prawo jednej ceny (konwergencja cenowa). Wyrównanie się poziomu płac realnych spowoduje redystrybucję dochodów. Pracownicy migrujący do kraju o wyższym poziomie płac otrzymają za granicą wyższe dochody niż w macierzystym kraju. Z kolei pracownicy kraju, do którego napływają migranci, będą otrzymywali niższe wynagrodzenia niż dotychczas. W kraju odpływu siły roboczej zmniejsza się podaż pracy, płace realne rosną, następuje ograniczenie produkcji oraz zmniejszenie przychodów. W kraju, w którym zwiększa się czynnik pracy następują odwrotne zjawiska: wzrost podaży pracy, spadek płac realnych, wzrost produkcji i przychodów z kapitału [Rynarzewski, Zielińska-Głębocka, 2006, s. 200].

W literaturze [Dolny, Górniewicz, 2011, s. 55] można znaleźć również pogląd, że międzynarodowe przepływy siły roboczej nie powodują zakładanego zmniejszenia różnic pomiędzy zarobkami, a często różnice te wręcz się pogłębiają. Teoria neoklasyczna doczekała się wielu modyfikacji. Różnice w wysokości zarobków zostały niekiedy zastąpione przez różnice oczekiwanych zarobków.

11.4. Skala migracji w Unii Europejskiej

W 2008 roku w krajach Unii Europejskiej zanotowano międzynarodowe przepływy siły roboczej rzędu ok. 3,8 mln osób (zob. wykres 11.1). Był to o ok. 200 tys. osób niższy rezultat niż w rekordowym 2007 roku. Zmniejszenie liczby migracji wynikało przede wszystkim z pogorszenia się koniunktury gospodarczej, związanego z ogólnoswiatowym kryzysem.

Wykres 11.1. Migracje w ramach Unii Europejskiej (w mln osób)

Źródło: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics

W 2008 roku najwięcej imigrantów napłynęło do Hiszpanii (726 tys. osób), Niemiec (682 tys. osób), Wielkiej Brytanii (590 tys. osób) i Włoch (535 tys. osób). Szczegółowe dane przedstawia tabela 11.2.

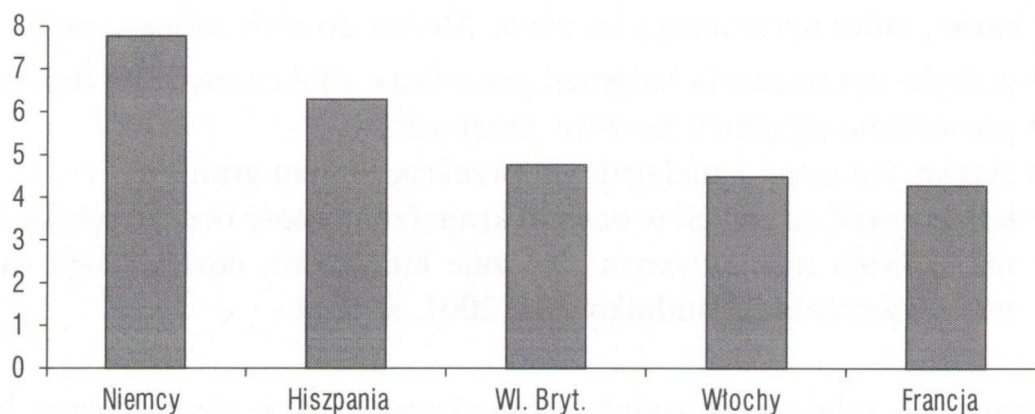
Według danych Eurostatu największą grupę migrantów w ramach Unii Europejskiej stanowili mieszkańcy Europy (38,1%), a wśród nich najbardziej mobilną nacją okazali się Polacy (75%) oraz Litwini (68%). Na drugiej pozycji uplasowali się przybysze z Afryki (24,6%), a na trzeciej z Azji (19,8%).

Tabela 11.2. Migracje do poszczególnych krajów Unii Europejskiej w 2008 roku (w tys. osób)

Kraj	Liczba imigrantów
Austria	110,1
Belgia	150,8
Bułgaria	1,2
Cypr	14,1
Czechy	77,8
Dania	57,4
Estonia	3,7
Francja	216,9
Grecja	-
Hiszpania	726,0
Holandia	143,5
Irlandia	63,9
Litwa	9,3
Łotwa	3,5
Luksemburg	17,8
Niemcy	682,1
Malta	9,0
Polska	47,9
Portugalia	29,7
Rumunia	-
Słowacja	17,8
Słowenia	30,7
Szwecja	101,4
Węgry	37,5
Wielka Brytania	590,2
Włochy	534,7
Ogółem	3800,0

Źródło: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics

Wykres 11.2. Liczba imigrantów na początku 2009 roku (w mln osób)

Źródło: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics

Eurostat oszacował, iż na początku 2009 roku najwięcej imigrantów wśród krajów Unii Europejskiej znalazło się w Niemczech, Hiszpanii i w Wielkiej Brytanii (zob. wykres 11.2). W przypadku Wielkiej Brytanii tylko w latach 2004-2009 przyjechało 1,5 mln obywateli ośmiu nowych państw UE, z czego ponad 55% stanowili Polacy.

11.5. Przyczyny, bariery i konsekwencje migracji

W przypadku międzynarodowych przepływów siły roboczej o motywach podejmowania decyzji o migracji przesądzają zarówno czynniki ekonomiczne, jak i pozaekonomiczne (w pozostałych formach przepływów czynników produkcji decydują przede wszystkim, jeśli nie wyłącznie, czynniki natury typowo ekonomicznej). Wśród przyczyn ekonomicznych wymienia się na ogół:

- chęć znalezienia pracy (bezrobotni),
- nadzieja na lepiej płatne zatrudnienie,
- poprawa statusu zawodowego (podniesienie kwalifikacji, uzyskanie dostępu do specjalistycznej aparatury).

Z kolei do przyczyn pozaekonomicznych międzynarodowych przepływów siły roboczej można zaliczyć przede wszystkim: względy polityczne, ideologiczne, powiązania historyczne i kulturowe, a także prześladowania rasowe, narodowe oraz na tle religijnym [Budnikowski, 2001, s. 155].

Niekiedy o migracji decyduje również bliskość geograficzna, co jest zarówno ekonomicznym (niskie koszty emigracji), jak i pozaekonomicznym czynnikiem (częstszy kontakt z rodziną i znajomymi). Przykładami takich przepływów siły roboczej są migracje Polaków do Niemiec, Meksykanów do Stanów Zjednoczonych i Rosjan do Finlandii [Oczki, 2005, s. 67].

Międzynarodowe przepływy siły roboczej napotykają na swej drodze na szereg barier, które ograniczają ich skalę. Można do nich zaliczyć m.in.:

- politykę ograniczenia imigracji przez kraje silnie rozwinięte (np. wizy),
- poniesienie wysokich kosztów przejazdu,
- ryzyko związane z nielegalnym przekroczeniem granicy,
- konieczność adaptacji w nowym kraju (znajomość obcego języka, inne niż w kraju macierzystym zwyczaje kulturowe, nostryfikacja dyplomów, ksenofobia) [Budnikowski, 2001, s. 156].

Migracje siły roboczej powodują istotne konsekwencje ekonomiczne, które dotyczą zarówno kraju pochodzenia, jak i napływu siły roboczej. Można wśród nich wymienić m.in. wpływ na:

- podaż siły roboczej (w tym zwłaszcza bezrobotnych),
- bilans płatniczy,
- budżet państwa,
- sytuacje przedsiębiorstw.

Należy wspomnieć również o konsekwencjach pozaekonomicznych. Dla kraju przyjmującego siłę roboczą wiążą się one głównie z kosztami przystosowania emigrantów do życia w nowych warunkach. Z kolei dla kraju, z którego odpływa siła robocza konsekwencje te dotyczą chociażby sytuacji w poszczególnych rodzinach. Można wskazać również na inną konsekwencję pozaekonomiczną. Jest nią wpływ migracji na wizerunek poszczególnych krajów na arenie międzynarodowej. Może on okazać się pozytywny, jak i negatywny, i to zarówno dla jednego jak i dla drugiego kraju.

* * *

Międzynarodowe przepływy siły roboczej odgrywają coraz większą rolę we współczesnej gospodarce światowej. W związku z integracją europejską i szerszym procesem globalizacji należy spodziewać dalszego ich wzrostu w najbliższych latach. Z tej przyczyny niezmiernie istotne jest poznanie i zrozumienie istoty międzynarodowych przepływów siły roboczej, a także ich przyczyn i konsekwencji. Dotychczasowy dorobek naukowy dotyczący prezentowanych zjawisk należy uznać za znaczący, ale z pewnością niewystarczający. Z tego powodu istnieje konieczność prowadzenia intensywnych badań na temat międzynarodowych przepływów siły roboczej.

Migracje międzynarodowe występują obecnie na bardzo dużą skalę. Potwierdzają tę opinię zaprezentowane w trzecim podrozdziale pracy dane statystyczne. Siła robocza wybiera jako cel swojej migracji głównie kraje wysoko rozwinięte pod względem gospodarczym. Decydującym argumentem zarówno w teorii, jak i w rzeczywistości okazuje się wysokość zarobków. Wśród osób emigrujących z krajów tzw. starej Unii Europejskiej dominują obywatele Polski.

Streszczenie

Międzynarodowe przepływy siły roboczej posiadają odległą historię. Współcześnie odgrywają one coraz większą rolę w gospodarce światowej. Proces integracji europejskiej i szersze procesy globalizacyjne jeszcze bardziej wzmocniły siłę migracji. Przyczyny przepływów siły roboczej w skali międzynarodowej można podzielić na ekonomiczne (głównie materialne) i pozaekonomiczne. Niezmiernie istotnym pytaniem są obecnie konsekwencje tych migracji zarówno dla krajów, z których odpływa siła robocza, jak i dla

krajów do których ona przybywa. Teoria ekonomii poświęcona omawianemu tematowi jest relatywnie bogata. Szczególne miejsce zajmuje w niej klasyczna makroekonomiczna teoria migracji.

Summary

International Labour Flow. The Case of European Union

Due to the process of European integration coupled with the wider phenomenon of globalization, international labour flows are nowadays a phenomenon of the gradually increasing importance. The reasons for endeavouring migrations can be divided into two categories: economic reasons (mostly pecuniary) and extra-economic. The main aim of the paper is to demonstrate the causes, consequences and the scale of the phenomenon, which was illustrated with the examples of some European Union countries. Furthermore, in the article, the theoretical outline regarding international flow of labour resources -and in particular- the macroeconomic theory of migration were presented.

Bibliografia

- Bożyk P. (2008), *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne*, PWE, Warszawa.
- Bravo B., Wipszycka E. (1988), *Historia starożytnych Greków, tom I*, PWN, Warszawa.
- Budnikowski A. (2001), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, PWE, Warszawa.
- Dolny B., Górniewicz G. (2011), *Międzynarodowe przepływy siły roboczej. Przykład województwa kujawsko-pomorskiego*, [w:] *Wybrane aspekty funkcjonowania gospodarki w skali regionu na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego*, Wydawnictwo Mass, Bydgoszcz.
- Cameron R., Neal L. (2004), *Historia gospodarcza świata. Od Paleolitu do czasów najnowszych, wydanie czwarte*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Górniewicz G. (2007), *Konsekwencje międzynarodowych przepływów kapitału dla gospodarki światowej ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Heckscher B. (1949), *The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income*, [w:] *Readings of the Theory of International Trade*, (red.) Ellis H.S., Metzler L.A., Blakiston, Philadelphia.
- Janicki W. (2007), *Przegląd teorii migracji ludności*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio B, vol. LXII/14, Lublin.
- http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics
- Kaliński J. (2008), *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, PWE, Warszawa.
- Oczki J. (2005), *Integracja Polski z Unią Europejską a zachodnie rynki pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Orłowska R. (2006), *Migracja zasobów pracy w skali międzynarodowej*, [w:] *Przemiany we współczesnej gospodarce światowej*, (red.) Oziewicz E., PWE, Warszawa.
- Rynarzewski T., Zielińska-Głębocka A. (2006), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze. Teoria wymiany i polityki handlu międzynarodowego*, PWN, Warszawa.
- Szpak J. (2007), *Historia gospodarcza powszechna*, PWE, Warszawa.